

SZEGHY-GAYER VERONIKA*

Négy új szlovák (társadalom)történelmi monográfia

Ficeri, Ondrej: *Potrianonské Košice: premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Bratislava: Veda, 2019. 336 oldal [A Trianon utáni Kassa. A kassai lakosság identitásának változásai a két világháború közötti Csehszlovákiában.]

Klara Kohotuová: *Od Esterházyho po Lunik IX. Etnicky kódovaná místa paměti v lokálním kontextu*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2020. 196 oldal [Esterházytól a Lunik IX-ig. Etnikailag kódolt emlékezhelyek helyi kontextusban.]

Heldaková, Lucia: *Mať volá! Propaganda výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – teoretické a historické aspekty*. Košice: UPJŠ v Košiciach Filozofická fakulta, 2020. 174 oldal [Az Anyaföld hív! A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere propagandakampánya – elméleti és történelmi aspektusok]

Fogelová, Patrícia – Pekár, Martin: *Disciplinované mesto. Zásahy politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938–1945*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2021. 198 oldal [A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között.]

A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalom- és Pszichológiatudományi Központjának Társadalomtudományi Intézete 1975-ös alapítása óta a kisebbségkutatás egyik fontos szlovákiai műhelye, melynek történettudományi részlegén az elmúlt évek során látványos generációváltás ment végbe. Az alábbiakban négy olyan kötet eredményeit és tanulságait szeretném bemutatni, amelyek a kassai székhelyű

* A szerző történész, a Szlovák Tudományos Akadémia, Társadalom- és Pszichológiatudományi Központ Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Email: szeghy@saske.sk

kutatóhely fiatal munkatársainak tollából születtek. E munkákban közös, hogy mindegyik a 20. századi történelem valamelyik traumatikus fordulópontját vagy korszakát (Trianon, második világháborús szlovák állam, szlovák–magyar lakosságcsere) veszi górcső alá és/vagy elemzi annak kisebbségi emlékezetét.

2019-es dátummal, de gyakorlatilag a trianoni centenárius évében látott napvilágot Ondrej Ficeri *A Trianon utáni Kassa. A kassai lakosság identitásának változásai a két világháború közötti Csehszlovákiában* című kötete, amely 2020-ban elnyerte a Szlovák Irodalmi Alap legjobb tudományos szakkönyvének járó díját a Társadalom és Humán Tudományok kategóriában. A magyar nyelvet éppen Kassa-kutatásai által motiválva felnőtt fejjel elsajátító Ficerit a Trianon kapcsán adott interjúi, népszerűsítő előadásai, rádiós szereplései és konferenciaszervezései miatt a Szlovák Tudományos Akadémia 2019 folyamán különdíjban részesítette, s magyarul is olvasható egy Trianonnal kapcsolatos tanulmánya.¹ Könyvében arra keresi a választ, hogy lehetséges-e Kassa lakosságának nemzeti/etnikai identitását pontosan meghatározni a gyakori határváltozások által terhelt 20. század első felének történelmi kontextusában. Ficeri kutatása nem elsőként tesz kísérletet arra, hogy a népszámlálások módszertanát vagy a város etnikai arculatát döntően alakító migrációs folyamatokat elemezze, hiszen ezzel magyar kutatók már több ízben foglalkoztak, sőt, Roman Holec is szentelt a kérdésnek egy tanulmányt,² a fiatal történész munkája azonban a szlovák historiográfia kontextusában mindenképpen új keletű. A szerző egyrészt nemcsak a nacionalizmuselméletek nemzetközi irodalmával, hanem a magyar szakirodalom eredményeivel is felvértezve végzi el elemzését, amely az eddig megjelent két világháború közötti korszakot vizsgáló szlovák munkákat egyáltalán nem jellemezte. Számára elvetendő a múlt etnocentrikus megközelítése, Kassa múltjának feltárása során nem egyetlen nemzeti narratívából indul ki, az elemzésébe egyszerre emelve be a szlovák középkorászok, (például Branislav Varsík), illetve Kovács Éva kassai zsidóságot vizsgáló vagy éppen a nacionalizmuselméletek ismert szerzőinek – többek között Benedict Anderson-nak – a munkáit is. Néhány éve szinte még elképzelhetetlen lett volna, hogy egy szlovák író vagy történész bármelyik ma Szlovákia területén fekvő város két világháború közötti történetének olyan címet adott volna, amelyben a „Trianonnal” jelölt korszakhatár nem a szlovák győzelmet jelenti, s amely nem az adott helyi társadalom 1918 utáni „szlovákosodásáról” szól volna. Másrészt Ficeri könyvére a szituációs identitás vizsgálatának mesterien kidolgozott mintapéldájaként is tekinthetünk. Elemzésében konkrét esettanulmányokon keresztül, meggyőzően érvel amellett, hogy a nemzetiségi mutatókban való ingadozások mögött nemcsak a migrációs folyamatok és a népszámlálások módszertanában fellelhető különbségek állnak. Magától értetődőnek veszi az identitást váltani képes rétegek

¹ Ficeri, Ondrej: Vállalni a felelősséget Trianonért. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 763–776.

² Magyarul is megjelent: Holec, Roman 2010: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban. *Limes Tudomány Szemle*, 2010/4. 31–45.

alkalmazkodókészségének a lehetőségét, valamint a hibrid azonosságtudatnak a jelenségét is. A szerző állítása szerint a kassai lakosság legalább egyharmada volt képes, illetve hajlandó arra, hogy az adott társadalmi-politikai feltételeknek megfelelően váltson nemzetiséget a népszámlálások idején.

Ondrej Ficeri és kutatócsoportja legújabban a híres-hírhedt szlovákiai roma lakótelep, a kassai Luník IX történetének megírásán munkálkodik,³ s részben ezt a témát dolgozza fel Klara Kohoutová romakutató monográfiája is, amely a mai Szlovákia területén fekvő, etnikailag kódolt kisebbségi emlékezhelyekkel foglalkozik. Az *Esterházytól a Luník IX-ig. Etnikailag kódolt emlékezhelyek helyi kontextusban* címet viselő mű szerzője két magyar⁴ és három roma emlékezhely⁵ létrejöttének a történetét, valamint a helyi társadalomban való fogadtatását dolgozta fel az oral history módszertanával, összesen huszonöt beszélgetőpartner elbeszélését elemezve. Az egyébként prágai születésű történész az öt helyszín példáján arra keresi a választ, hogy miként tekintenek saját múltjukra a kisebbségi közösségek tagjai és miképp látja az ő történetüket az őket körülvevő többségi társadalom. A meginterjúvolt személyek több mint fele (13) szlovák nemzetiségűnek vallja magát, van köztük hat magyar és három roma nemzetiségű, továbbá egy beszélgetőpartner, aki roma és szlovák nemzetiségűnek egyszerre vallja magát. Ezáltal Kohoutová az ellentétes (szlovák, magyar és roma) múltértelmezéseket is igyekszik kellő mértékben ütköztetni egymással.

A terjedelmes módszertani bevezetőt követően a szerző a két kisebbségi csoport 20. századi történetét s jelenkori helyzetét tekinti át, majd egy-egy nagyfejezetben tárgyalja az öt emlékezhelyet. A szerző – noha munkája megírásához viszonylag kevés magyar szakirodalmat használt – komáromi és kassai esettanulmányában mintha a magyar szempontrendszer irányában lenne elfogult. Nagyrészt ugyanis magyar nemzetiségű személyeket kérdez, s az ő narratívájukat csupán Peter Kalmus⁶ a szlovák nemzeti állásponttal nagymértékben egyező, de mégiscsak egyéni hangja ellensúlyozza. Ezáltal a kötet magyar kisebbséget vizsgáló része kissé aszimmetrikus hatást kelt, mert nem szólal meg benne egyértelműen a többségi társadalom hangja, s az olvasóban akkor is hiányérzet marad, ha Kohoutová elemzésének fő célja éppen a kisebbségi szempontok megértése és bemutatása volt.

A kötet másik nagyobb egységét a roma kisebbségi emlékpontokkal foglalkozó rész jelenti. Az első szlovákiai roma emlékezhely – a roma holokauszt

³ Filčák, Richard – Ficeri, Ondrej: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill, and the Myth of the Urban Green Space. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2021/3. 293–313.

⁴ A komáromi Szent István-szobor és a kassai Esterházy János-mellszobor.

⁵ A roma holokauszt beszercebányai és máriatólgyesi (Dubnica nad Váhom) emlékműve, valamint a kassai Luník IX lakótelep.

⁶ Peter Kalmus pöstyéni születésű szlovák szobrászművész, aki a magyar médiában elsősorban arról híressült el, hogy a kassai avatási ünnepségen WC-papírba csomagolta az Esterházy János-mellszobrot, ezzel tiltakozva az emlékmű ellen.

besztercebányai emlékköve – 2005-ben jött létre, s a Szlovák Nemzeti Felkelés emlékezetének különleges nemzeti kontextusába elhelyezve nyer összetett jelentést. Az emlékmű ugyanis összekapcsolja a roma népirtás borzalmainak és a Szlovák Nemzeti Felkelés roma résztvevőinek emlékezetét, azt az egyértelmű üzenetet fogalmazva meg, miszerint a roma társadalom a szlovákság náciellenes küzdelmeinek, vagyis Szlovákia történetének, múltjának részese és alakítója. Míg Besztercebányán a Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeuma is támogatta az emlékmű létrejöttét, a máriatölgyesi roma holokauszt-emlékmű kezdeményezője az In Minorita polgári társulás volt. A Trencséntől északkeletre fekvő Máriatölgyesen 1942 és 1944 között munkatábor működött, ahol a háború végén több száz roma állampolgárt végeztek ki és temettek el tömegsírba.

A könyv utolsó fejezete minden tekintetben kilóg a sorból, benne ugyanis a Luník IX elnevezésű kassai lakótelep kerül bemutatása, melyet – talán kissé következetlen módon – a szerző szintén az emlékezhelyek közé sorol. Kohoutová összegzésében hangsúlyozza, hogy a magyar emlékezhelyek a kisebbségi közösség tagjainak fontos kulturális összekötőpontjai, míg a roma emlékpontok nagyrészt a közösség által megélt traumatikus eseményekhez kötődnek. A csehszlovák államszocializmus idején létrejött lakótelep, amely 1990 után a szlovákiai roma integráció sikertelenségének egyik elretentő példája lett – ezért is döntött úgy Ferenc pápa, hogy 2021-es szlovákiai útja során ide is ellátogat – azonban külön elemzést igényelne. Mindezek ellenére a szerző munkája fontos kiindulópont lehet a további, Luník IX-et érintő kutatások számára. Az 1945 és 1990 közt eltelt évtizedekben a mai Szlovákia területén élő kisebbségek nem hozhattak létre saját emlékezhelyeket, s ezeknek a mai napig nem is létezik semmilyen szlovákiai adatbázisa,⁷ a könyv tehát ebből a szempontból is hiánypótló.

A magyarországi szlovák kisebbség és a második világháború utáni csehszlovák–magyar lakosságcsere történetéhez jelent fontos adalékot Lucia Heldáková monográfiája, amely *Az Anyaföld hív! A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere propagandakampánya – elméleti és történeti aspektusok* címet viseli. Szerzője abból indul ki, hogy a szakirodalomban nem létezik egyöntetű álláspont arra vonatkozólag, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere kontextusában valóban beszélhetünk-e a magyarországi szlovákság irányában kifejtett propagandáról. A fiatal történész Victoria O’Donnell és Garth S. Jowett propagandáról szóló munkáját követve⁸ egy tízes szempontrendszer alapján tekinti át a magyarországi szlovákokat érintő propagandakampány működését, amely köztudottan azt a célt szolgálta, hogy minél több szlovák nemzetiségű magyarországi lakos települjön át Csehszlovákiába. Heldáková egyrészt taglalja a kampány ideológiai hátterét és

⁷ Ilyen adatbázist éppen Klara Kohoutová készített a roma emlékezhelyekről (letöltés ideje: 2022. február 28.): <https://paramisar.eu/#/>

⁸ Jowett, S. Garth – O’Donnell, Victoria: *Propaganda and Persuasion: fifth edition*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 2012.

céljait (1), rámutatva a homogén nemzetállamok kialakításának elsődleges szempontjaira a háború utáni Közép-Európában. Másrészt kitér a kontextusra, melyben a propaganda lejátszódik (2). Ezt követően azonosítja magát a propagandistát (3), vagyis a csehszlovák államot és az azt képviselő (csehszlovákiai és magyarországi) szervezeteket, majd ezeknek a felépítését (4), a propaganda célközönségét (5) és a propaganda céljaira felhasznált médiatechnikákat (6) mutatja be. Külön alfejezetben foglalkozik azokkal a speciális technikákkal, amelyek a propaganda hatását kívánták maximalizálni (7), így például kitér a propaganda nyelvezetére, amely az érzelmekre hatva – Csehszlovákiát a magyarországi szlovákok igazi otthonaként, nyelve őrjöjeként bemutatva – igyekezett megszólítani a lakosságot. Végezetül a célközönség reakcióit (8), az esetleges ellenpropagandát (9) és magát az elért hatást (10) elemzi. A szlovákiai és magyarországi levéltárak, a korabeli sajtó és a filmhíradók, valamint költemények, versek elemzése révén a szerző műve végén konstatálja, hogy a magyarországi szlovákságot áttelepítésre ösztönző felhívások minden szempontból megfeleltek a propagandának. A történész érezhetően kerüli a kérdés máig ható szálainak boncolgatását, és véleményem szerint a második világháború utáni Magyarország belpolitikai helyzetének bemutatására sem tér ki kellő mértékben, könyve mégis hozadékot jelenthet a magyarországi szlovákság történetének feldolgozásában.

Témaválasztásában és megközelítésében is újszerű *A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között* című kötet, amely a második világháborús Jozef Tiso-féle szlovák állam városi köztérhasználatának ideológiai hátterét vizsgálja. Patrícia Fogelová fiatal történész disszertációjának alapjain nyugszik a két szerző által jegyzett munka, amely Nyitra, Rózsahegy és Eperjes példáján mutatja be, hogy a fasiszta Szlovákia milyen céllal és módszerekkel alakította saját képére a városok köztereit. A főként levéltári kutatáson alapuló elemzéshez a szociológia, az építészet és az urbanizmus elméleti hátterét és nyelvezetét hívták segítségül a szerzők, akik Walter Siebel és Jan Wehrheim nyomán a városi közterekbe való állami beavatkozás négy dimenzióját különítik el. A köztérhasználat jogi, funkcionális, társadalmi és materiális-szimbolikus dimenzióinak elemzése nyomán a kötet négy nagyfejezetre oszlik.

Elsőként a köztérhasználat jogi dimenzióival ismerkedhetünk meg. Az ún. lúdák rezsim igyekezett minden eszközzel beavatkozni a városi köztér használatába, szimbolikusan elfoglalni, majd saját arcára formálni azt Szlovákia minden részén. Mindezt a demokrácia gyors felszámolásával, a társadalom egyes csoportjai ellen irányuló elnyomó intézkedések és a zsidó lakosság megsemmisítése révén érte el, mely folyamat a könyv első tematikus fejezetében kerül bemutatásra. Ezt követően a szerzők a közterek funkcionális dimenzióját taglalják, a szlovák állam lakáspolitikájának elemzése által. A lakosság pszichológiai mobilizálásának kérdését vizsgáló harmadik fejezet a szlovák nemzeti identitás megkonstruálásának fontos eszközeiként jeleníti meg a nyilvános ünnepeket és állami tömegrendezvényeket.

Ugyanitt a személyi kultuszok kapcsán a szerzők hangsúlyozzák, hogy a vizsgált korban nem elsősorban az államfő, Jozef Tiso, hanem Andrej Hlinka kultuszának a megerősítése zajlott. Ellentmondásos volt azonban a Tiso-féle Szlovák Köztársaság Milan Rastislav Štefánik személyéhez és az első Csehszlovák Köztársaság alatt kiépített kultuszához fűződő viszonya. A fejezet végén a zsidó lakosság gettósításának és deportálásának témája is előkerül mint a köztérhasználat egyik radikális formája: „amikor a köztér szó szerint az életért való küzdelem harcterévé” vált.⁹ Végezetül az utolsó tematikus fejezetben a szerzők a köztérhasználat materiális-szimbolikus dimenzióját veszik sorra, kitérve többek között az utcaátnevezések és az emléktábla-eltávolítások problematikájára. Ugyanitt visszatérnek a Štefánik-kultuszhoz való viszony kérdéséhez, a szlovák politikus 1938-ban Nyitrára menekített lévai és az Eperjesre elszállított kassai szobra kapcsán is. Az ilyen jellegű, kissé zavaró párhuzamok, melyek az egyes fejezetek között érzékelhetők, némiképp megbontják a téma feldolgozásának a bevezetőben tárgyalt struktúráját. A második világháborús Szlovákia történeti feldolgozását tekintve ugyanakkor előremutató, hogy a szerzők nemcsak a fővárost vizsgálják, vagy hogy nem egyetlen esettanulmányból próbálnak messzemenőbb következtetéseket levonni, mint ahogy azt sok munka megteszi, hanem egy nyugat-, egy közép- és egy kelet-szlovákiai városi társadalom és elit példáját is összevetik egymással, kiemelve az országon belüli régiók közti különbségeket is. Eperjesen, ahol az 1938 végétől előtérbe kerülő, majd gyorsan a hatalom fő birtokosává váló Hlinka Szlovák-Néppártjának korábban alig volt társadalmi bázisa, a politikai-társadalmi változások sokkal radikálisabb méreteket öltöttek, mint az egyébként a néppárt bástyáinak is tekinthető, szlovák történelmi tradíciókkal rendelkező Nyitrán vagy Rózsahegyén.

A négy bemutatott kötet figyelemre méltó nemcsak interdiszciplináris megközelítésük vagy szerzőiknek választott témájuk iránti érzékenysége miatt, hanem mert számos, a jelenkori szlovákiai társadalmat foglalkoztató kérdésre is választokat keresnek. Idesorolhatók a kisebbségeket érintő emlékezetpolitikai csatározások, a kitelepítések és a holokauszt emlékezete vagy éppen a második világháborús szlovák állam örökségének problémája.

⁹ Fogelová – Pekár, 2021. 137.